

Αϊ-Γιάννης
Χορευτάρας,
Οργανισμός
Σχολικών Κτιρίων.
Άποψη των τάφων
από τα δυτικά.

ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΩΝ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΖΑΖΑΚΗ

Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής

Τοπογραφία

Η πόλη των Μεγάρων, με συνεχή κατοίκηση τουλάχιστον από τα τέλη του 9ου αιώνα π.Χ., βρίσκεται ανάμεσα στην Αττική, τη Βοιωτία και την Κορινθία, αποτελώντας φυσική γέφυρα μεταξύ Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου. Πρόκειται για μία από τις αρχαιότερες πόλεις-κράτη. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, η στρατηγική της θέση έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή της. Η κατασκευή του περιβόλου της, που ξεκίνησε αμέσως μετά τα Μηδικά, μεταξύ των ετών 479 και 460 π.Χ., ολοκληρώθηκε κατά την πρώτη δεκαετία του 4ου αιώνα π.Χ. Τα τείχη στα βόρεια και τα νότια περιβάλλονταν από δύο ρέματα, της Έξω Βρύσης και του Μαυρατζά, που λειτουργούσαν και ως φυσικές αμυντικές τάφροι. Στα δυτικά και τα ανατολικά, γύρω στο β' μισό του 4ου αιώνα π.Χ., η οχύρωση ενισχύθηκε με την κατασκευή προτειχίσματος¹. Το τείχος, ελλειψοειδούς κατόψεως, περιελάμβανε τους οχυρωμένους λόφους του Αγίου Δημητρίου (Ακρόπολη του Αλκάθου) και του Προφήτη Ηλία (Ακρόπολη της Καρίας) που αποτελούν το κέντρο τόσο του αρχαίου όσο και του σύγχρονου άστεως. Η πόλη διέθετε 9 πύλες². Τα νεκροταφεία που μεταφέρονται εκτός των τειχών της πόλης χρονολογούνται από τους πρώιμους κλασικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Η θέση τους βρίσκεται σε συνάρτηση με τις πύλες του αρχαίου τείχους και τους αρχαίους οδικούς άξονες³.

Μία από τις σημαντικότερες πύλες είναι εκείνη στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, που οδηγούσε στα Γεράνεια όρη και στον αρχαίο οικισμό του Τριποδίσκου. Ο Τριποδίσκος⁴ ήταν κόμη των Μεγάρων και αποτελούσε κομβικό σημείο, καθώς από εκεί διερχόταν η οδός που, διαμέσου των Γερανείων, ένωνε τη Βοιωτία με την Πελοπόννησο. Ο σύγχρονος δρόμος που οδηγεί από τα Μέγαρα προς την περιοχή όπου τοποθετείται ο αρχαίος οικισμός⁵ ονομάζεται οδός Τριποδίσκου και ακολουθεί περίπου την ίδια πορεία με τον αρχαίο. Ο οδικός αυτός άξονας, που οδηγούσε από την πόλη των Μεγάρων προς τον Τριποδίσκο και από εκεί στο Λουτράκι και την Κόρινθο ή στο λιμάνι των Μεγαρέων στον Κορινθιακό Κόλπο, τις Παγές (σημερινό Αλεποχώρι), ήταν ιδιαίτερα σημαντικός και πολυσύχναστος. Μάλιστα χρησιμοποιούνταν περισσότερο από την οδό που συνέδεε την Αττική με την Πελοπόννησο μέσω των Σκιρωνιδών Πετρών (Κακιά Σκάλα), καθώς αυτή θεωρούνταν ιδιαίτερα επικίνδυνη⁶.

Το Βορειοδυτικό Νεκροταφείο. Έκταση και χαρακτηριστικά

Κατά μήκος της οδού Τριποδίσκου, από το 1970 και για τις επόμενες δεκαετίες, ερευνήθηκαν τμήματα ενός σημαντικού και εκτεταμένου νεκροταφείου, που βρισκόταν σε χρήση από τον 6ο έως και τον 1ο αιώνα π.Χ.⁷. Οι τάφοι, κάποιοι εκ των οποίων ήταν πλούσια κτερισμέ-

02

Ελληνιστικός σκύφος με πόδι, δυτικής κλιτύος. «Κατασκευή Δικτύου Ακαθάρτων της πόλης των Μεγάρων – Έργα Β' Φάσης», οδός Πατριάρχου Βαρθολομαίου.

03

Άποψη τάφου: καλυπτήριες πλάκες με χειρολαβές. Οικόπεδο Π. Μαρούγκα.

03

02

04

Άποψη λακκοειδούς τάφου. Οικόπεδο Π. Μαρούγκα.

05

Άποψη Τάφου. «Κατασκευή Δικτύου Ακαθάρτων της πόλης των Μεγάρων – Έργα Β' Φάσης», οδός Πατριάρχου Βαρθολομαίου.

νοι, έχουν εντοπιστεί κατά συστάδες, αλλά και μεμονωμένοι, από την πλατεία του Αγίου Ιωάννου του «Γαλιλαίου» (Αϊ-Γιάννη του Χορευταρά, όπως τον αποκαλούν οι ντόπιοι) και έως 850 μ. από αυτήν⁸. Το μεγαλύτερο ποσοστό είναι σαρκοφάγοι, από ντόπιο κογχυλιάτη λίθο ή από πωρόλιθο, κιβωτιόσχημοι τάφοι και απλοί λακκοειδείς (εικ. 4). Έφεραν καλυπττήριες πλάκες, με τετράπλευρες εγχοπές ανάρτησης (χειρολαβές) στη μία τους πλευρά, που χρησιμοποιούνταν προφανώς στη μεταφορά, την ανάρτηση και την τοποθέτησή τους (εικ. 3). Στις εξωτερικές γωνίες αρκετών σαρκοφάγων εντοπίστηκαν εγχοπές για τη σταθεροποίηση των σχοινιών που διευκόλυναν τη μεταφορά και την τοποθέτησή τους μέσα στα ταφικά ορύγματα. Οι σχετικά αβαθείς ορθογώνιες εγχοπές που εντοπίζονται σε ορισμένες περιπτώσεις στις τέσσερις γωνίες του δαπέδου των σαρκοφάγων υποδεικνύουν την ύπαρξη φερέτρων, νεκρικών φορείων ή κλινών. Λιγότεροι είναι οι κεραμοσκεπείς, οι εγχυτρισμοί, οι καύσεις σε κάλπες και οι ανακομιδές. Χαρακτηριστικό των ταφικών εθίμων των Μεγάρων αποτελούν οι πολλαπλές ταφές⁹. Σε κάποιες περιπτώσεις, εντοπίζονται κοινά ορύγματα που φιλοξενούσαν περισσότερες σαρκοφάγους, σκαμμένα ταυτόχρονα, ίσως κατά παραγγελία¹⁰. Σε τάφους της Ελληνιστικής περιόδου έχει παρατηρηθεί ότι τα τοιχώματα των κιβωτιόσχημων τάφων είναι

επενδεδυμένα με ασβεστοκονίαμα και επιχρισμένα με ερυθρό ή ωχρο χρώμα¹¹.

Το 2001 τέθηκε σε εφαρμογή η επέκταση του σχεδίου πόλεως των Μεγάρων που ως προς την τοπογραφία της αρχαίας πόλης καταλαμβάνει κυρίως την εκτός των τειχών περιοχή, όπου αναπτύσσονταν τα νεκροταφεία της. Η ανοικοδόμηση που ακολούθησε τα τελευταία χρόνια αποτέλεσε το εφαλτήριο για περισσότερες σωστικές ανασκαφικές έρευνες. Αποκαλύφθηκαν νέα τμήματα του τείχους και του προτειχίσματος της αρχαίας πόλης, οικιστικά κατάλοιπα, εργαστηριακοί χώροι, δημόσια έργα και νεκροταφεία. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία έως και το 2014 είχε διερευνήσει στην περιοχή του λεγόμενου Βορειοδυτικού Νεκροταφείου περίπου 245 τάφους.

Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες¹²

Από το 2014 έως το 2019, στο πλαίσιο των συγχρηματοδοτούμενων έργων «Αντικατάσταση Δικτύων Ύδρευσης» και «Κατασκευή Δικτύου Ακαθάρτων της πόλης των Μεγάρων – Έργα Β' Φάσης», πραγματοποιήθηκαν νέες σωστικές ανασκαφικές έρευνες επί της οδού Τριποδίσκου και σε οδούς κάθετες και παράλληλες με αυτή καθώς και σε οικόπεδο ιδιώτη.

Πιο συγκεκριμένα, με κατεύθυνση από νότο προς βορρά και με θεωρητικό σημείο εκκίνησης της αρχαίας οδού την πλατεία του Αϊ-Γιάννη του Χορευταρά, έξω από τη λεγόμενη πύλη του Τριποδίσκου, σε ορύγμα για την τοποθέτηση

04

05

06

07

08

09

06-09, 11

Ευρήματα από τάφους επί της οδού Πατριάρχου Βαρθολομαίου. «Κατασκευή Δικτύου Ακαθάρτων της πόλης των Μεγάρων – Έργα Β' Φάσης».

10

Ένθρονη Πλαγγόνα. «Κατασκευή Δικτύου Ακαθάρτων της πόλης των Μεγάρων – Έργα Β' Φάσης».

του αγωγού των ακαθάρτων, σε απόσταση 18 μ. ανατολικά της πλατείας, εντοπίστηκαν 25 τάφοι. Επρόκειτο για σαρκοφάγους ενηλίκων πλούσια κτερισμένων, που χρονολογούνται από την Κλασική έως την Ελληνιστική περίοδο (εικ. 2, 5). Οι τάφοι απέδωσαν σπουδαία ευρήματα όπως κάτοπτρο, πόρπες, σπλεγγίδα, αποτμήματα κοσμημάτων, αλάβαστρα, κύλικες, σκύφους, λάγνους, μυροδοχεία (εικ. 2, 6-9, 11). Αξιόλογο εύρημα αποτελεί μια πλαγγόνα με τον θρόνο της, ο οποίος φέρει γραπτή διακόσμηση (εικ. 10). Πρόκειται για τη συνέχεια νεκροταφείου που είχε διερευνηθεί το 1994 σε όμορο οικόπεδο¹³.

Σε οδό παράλληλη με την οδό Τριποδίσκου, σε απόσταση 66 μ. ανατολικά της πλατείας, αποκαλύφθηκαν ακόμα 10 τάφοι και τμήμα ταφικού περιβόλου. Επρόκειτο για 6 σαρκοφάγους, 4 κιβωτιόσχημους τάφους και μία ανακομιδή, που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Οι τάφοι ήταν πλούσια κτερισμένοι (γυάλινα αγγεία, μυροδοχεία, κάνθαρος, χάλκινο κάτοπτρο, λύχνος, χάλκινα κοσμήματα και νομίσματα). Είναι πιθανό να αποτελούν συνέχεια των παλαιότερα ερευνημένων στην περιοχή τάφων, υποδεικνύοντας έτσι ότι το νεκροταφείο εκτεινόταν και προς τα ανατολικά¹⁴.

Σε απόσταση περίπου 268 μ. βόρεια της πλατείας, διερευνήθηκαν τάφοι κυρίως της Αρχαϊκής περιόδου. Επρόκειτο για σαρκοφάγους τοποθετημένες μέσα σε ορύγματα σκαμμένα στον

μαλακό φυσικό βράχο (κιμπλιά) (εικ. 20). Από τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς ενδεικτικά αναφέρουμε πινάκιο με παράσταση σφιγγών και σειρήνων (εικ. 22) και πήλινο αλάβαστρο στο οποίο απεικονίζονται σε δύο ζώνες πολεμιστές που φέρουν ασπίδες και δόρατα (εικ. 21). Στον τάφο που εντοπίστηκε το προαναφερθέν αλάβαστρο, πάνω στον θώρακα του νεκρού, στο ύψος της αριστερής ωμοπλάτης, εντοπίστηκε χάλκινη αιχμή βέλους και άλλα μεταλλικά εξαρτήματα. Ίσως πρόκειται για τάφο πολεμιστή, κάτι σπάνιο, κρίνοντας από τα έως τώρα δεδομένα, για την πόλη.

Σε απόσταση 485 μ. βορειοανατολικά της πλατείας, σε οδό παράλληλη προς την οδό Τριποδίσκου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε οικόπεδο φερόμενης ιδιοκτησίας Π. Μαρούγκα (εικ. 12)¹⁵. Στο εν λόγω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν 72 τάφοι, από τους οποίους οι 41 ήταν κτερισμένοι. Πρόκειται για 10 λακκοειδείς, 3 κιβωτιόσχημους, 3 κεραμοσκεπείς και 45 σαρκοφάγους από υπόλευκο και υποκίτρινο κογχυλιάτη λίθο. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονταν 14 παιδικές και βρεφικές ταφές. Χρονολογούνται στους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους.

Είναι τοποθετημένοι σε 8 σειρές με προσανατολισμό από ανατολικά προς δυτικά και σε 10 σειρές από βορρά προς νότο. Χαρακτηριστικά στοιχεία του νεκροταφείου είναι η ομοιομορφία και η ευθεία γραμμή διάταξης των τάφων,

μάρτυρες πρότερου σχεδιασμού, τέτοιου που, σε τόσο μεγάλη έκταση, δεν έχουμε συναντήσει σε άλλο χώρο της περιοχής. Η διατήρηση των τάφων ήταν ιδιαίτερα κακή. Ενώ οι περισσότεροι έφεραν τις καλυπτήριες πλάκες τους, ήταν ημικατεστραμμένοι, καθώς τα κιβώτια των σαρκοφάγων τους ήταν θραυσμένα, συμπιεσμένα προς τα μέσα, με τμήματα των στενών αλλά και των μακρών πλευρών τους αποκομμένα, μετακινημένα από την αρχική τους θέση και πεσμένα στο εσωτερικό των τάφων, καταπλακώνοντας έτσι το περιεχόμενό τους. Αυτό κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στο μικρό πάχος επίχωσης που τους κάλυπτε και σε σεισμούς¹⁶. Άλλωστε η ίδια κατάσταση διατήρησης των τάφων περιγράφεται και σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή και οι ανασκαφείς πιθανολογούν ότι οφείλεται στην έντονη σεισμική δραστηριότητα του τόπου¹⁷. Σε 25 τάφους συναντάμε επάλληλες ταφές¹⁸ και μία ταυτόχρονη ταφή μητέρας και παιδιού (σχέδια 1 έως 3).

Στα κτερίσματα κύρια θέση κατέχουν τα αγγεία και κυρίως μελανόμορφες και ανθεμωτές λήκυθοι, μικύλλα αγγεία κορινθιακού τύπου, χύτρες, κάνθαροι, φιάλες, πινάκια αλλά και γυναικεία ειδώλια, ειδώλια ζώων και άλλα (εικ. 13, 14, 16-18,). Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα χάλκινα κάτοπτρα, τα χάλκινα και αργυρά κοσμήματα, όπως ενώτια, δαχτυλίδια, αργυρές και γυάλινες χάντρες (εικ. 15). Εντύπωση προκαλεί η εύρεση αρκετών χάλκινων και αργυρών νομισμάτων του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. Τα χάλκινα νομίσματα είναι μεγαρικά του 4ου αιώνα π.Χ. Ως προς τα αργυρά, πρόκειται για ασημένιους αθηναϊκούς οβολούς, η χρήση των οποίων σε τάφους της περιοχής συναντάται έως και τον 2ο αιώνα π.Χ., ιδιαίτερα μετά την παύση κυκλοφορίας τους από την εκδίδουσα αρχή τους και άρα την απώλεια της ανταλλακτικής οικονομικής τους αξίας¹⁹.

Συμπεράσματα-Διαπιστώσεις

Κατά μήκος της οδού, κοντά στην υποθετική θέση της πύλης του Τριποδίσκου, αλλά και σε απόσταση από αυτή, η ύπαρξη πλούσιων ταφών της Αρχαϊκής περιόδου αποδεικνύει ότι, όπως άλλωστε γνωρίζουμε και από άλλες περιπτώσεις²⁰, τα νεκροταφεία της συγκεκριμένης εποχής δεν περιορίζονταν μόνο γύρω από τους δύο οχυρωμένους λόφους. Η εύρεση μάλιστα ενός τάφου πολεμιστή κατά μήκος μιας τόσο σημαντικής οδικής αρτηρίας μάς οδηγεί στη σκέψη ότι η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης ήταν τιμητική. Να επισημάνουμε ότι από την περιοχή

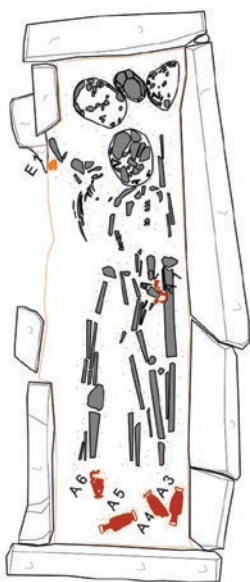
12

Σχ. 2

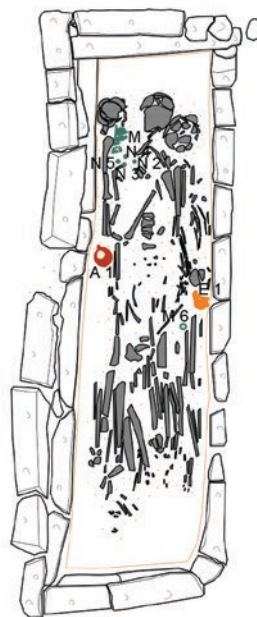
Τφ. 5

Σχ. 1

Τφ. 2

Σχ. 3

Τφ. 38

12

Γενική άποψη
νεκροταφείου.
Οικόπεδο Π.
Μαρούγκα.

13-18

Ευρήματα από το
οικόπεδο Π.
Μαρούγκα.

Σχ. 1-3

Σχέδια των τάφων 2, 5
και 38 από το οικόπεδο
Π. Μαρούγκα.

13

14

15

16

17

18

19

Άποψη τάφου.
«Κατασκευή Δικτύου
Ακαθάρτων της πόλης
των Μεγάρων – Έργα
Β΄ Φάσης», οδός
Πατριάρχου
Βαρθολομαίου.

20

Άποψη των αρχαίων
τάφων όπως
εντοπίστηκαν σε
τάφρο επί της οδού
Τριποδίσκου.
«Κατασκευή Δικτύου
Ακαθάρτων της πόλης
των Μεγάρων – Έργα
Β΄ Φάσης».

προέρχεται και το κάτω τμήμα επιτύμβιας στήλης από παριανό μάρμαρο, του 5ου αιώνα π.Χ. Διακρίνονται τα σκέλη νεαρής ανδρικής μορφής, με δόρυ προς τα δεξιά (δορυφόρος). Η στήλη, που φιλοξενείται σε αίθουσα του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεγάρων²¹, αποτελεί στοιχείο που ενισχύει την υπόθεσή μας.

Παρά τον μεγάλο αριθμό ταφών που έχουν αποκαλυφθεί στο εν λόγω νεκροταφείο, εντύπωση προκαλεί ότι ενώ βρέφη, ενήλικες και παιδιά θάβονται στον ίδιο χώρο, αναφέρονται ελάχιστα παιδικόι τάφοι (περίπου 10) σε όλη την υπό εξέταση περιοχή, ενώ μόνο στην περίπτωση του οικοπέδου Π. Μαρούγκα βρέθηκαν 14. Μπορεί να πρόκειται για τυχαίο γεγονός ή ίσως υπήρχε κάποιο άλλο τμήμα του νεκροταφείου που να χρησιμοποιείτο για αυτό τον σκοπό.

Από το 2014 έως το 2019 έχουν ανασκαφεί στην περιοχή του Βορειοδυτικού Νεκροταφείου περισσότεροι από 160 τάφοι, γεγονός που μας οδηγεί σε επανεκτίμηση της πυκνότητας και της έκτασής του. Όπως άλλωστε φαίνεται μετά και την ανασκαφή στο οικόπεδο Π. Μαρούγκα, το νεκροταφείο επεκτείνεται και προς τα ανατολικά, όχι μόνο στην περιοχή πέριξ των αρχαίων τειχών αλλά και σε μεγαλύτερη απόσταση από αυτά, στοιχείο που μέχρι σήμερα δεν γνωρίζαμε. Η περαιτέρω έρευνα των νέων αρχαιολογικών

δεδομένων αναμένεται να δώσει πολλά στοιχεία τόσο για την τοπογραφία των νεκροταφείων της αρχαίας πόλης όσο και για τα ταφικά έθιμα που επικρατούσαν και, κυρίως, για τις κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων αναπτύχθηκαν.

* Θερμές ευχαριστίες σε όλο το προσωπικό, αλλά ιδιαίτερα στους έκτακτους αρχαιολόγους του έργου «Κατασκευή Δικτύου Ακαθάρτων της πόλης των Μεγάρων – Έργα Β΄ Φάσης», οι οποίοι εργάστηκαν στο τμήμα της πόλης που εξετάστηκε στο παρόν άρθρο, Μ. Ρούσσου, Σ. Σπανό και κυρίως στον Π. Σκλαβουνάκη για την άοκνη βοήθεια και συμπαράστασή του καθ' όλη τη διάρκεια του δύσκολου αυτού έργου. Τη συνάδελφο Π. Αυγερινού ευχαριστώ για τις πληροφορίες που μου παρείχε σχετικά με προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή. Τη Γ. Δαλακούρα για τα σχέδια των ταφών του οικοπέδου Μαρούγκα, που δημοσιεύονται στο παρόν, καθώς και τις Ε. Κουτσουράκη και Δ. Πετρίδη για τη συντήρηση των ευρημάτων.

19

20

21

Αλάβαστρο με παράσταση
πολεμιστών. Κατασκευή Δικτύου
Ακαθάρτων της πόλης των
Μεγάρων – Έργα Β΄ Φάσης».

21

22

Πινάκιο με διακόσμηση σφιγγών
και σειρήνων. «Κατασκευή
Δικτύου Ακαθάρτων της πόλης
των Μεγάρων – Έργα Β΄ Φάσης».

22

Σημειώσεις

- 1 Ζορίδης 1985α, σ. 230-231, Tsalkou 2016, σ. 257.
- 2 Παπαχατζής 1974, σ. 505, Ζορίδης 1985α, σ. 228, Tsalkou 2016, σ. 254-255.
- 3 Αλεξανδρή 1970, σ. 23, Σακελλαρίου / Φαράκλας 1972, σ. 38-39, Παπαχατζής 1974, σ. 505, Ζορίδης 1985, σ. 228-230, Ζορίδης 2008, σ. 217, 220-221, Tsalkou 2016, σ. 254-258, Chairidakis 2016, σ. 217, 224, 228.
- 4 Σακελλαρίου / Φαράκλας 1972, επίμετρο σ. 2, Παπαχατζής 1974, σ. 506-507, Rigsby 1987, σ. 96-102.
- 5 Περιοχή Βρέστσι: βρίσκεται βορειοδυτικά της πόλης, σε απόσταση περίπου 10 χλμ.
- 6 Hammond 1954, σ. 105-106, Σακελλαρίου / Φαράκλας 1972, σ. 13-14, Παπαχατζής 1974, σ. 506, Rigsby 1987, σ. 98-99, Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2008, σ. 31.
- 7 Νικοπούλου 1970, σ. 102-106, 118-120, Ζορίδης 1981, σ. 34-35, Ζορίδης 1984, σ. 24-25, Ζορίδης 1985, σ. 45-46, Ζορίδης 1988, σ. 59-62, Ζορίδης 1994, σ. 57-59, 62-63, Ζορίδης 1995, σ. 47-48,

Ζορίδης 1998, σ. 82, Αυγερινού 2001-2004, σ. 296, Αυγερινού 2006, σ. 141, Αυγερινού υπό έκδ.

- 8 Νικοπούλου 1970, σ. 102-106.
- 9 Chairidakis 2016, σ. 224, Tsalkou 2016, σ. 261.
- 10 Νικοπούλου 1970, σ. 102-106, 118-120, Ζορίδης 1981, σ. 34-35, Ζορίδης 1984, σ. 24-25, Ζορίδης 1985, σ. 45-46, Ζορίδης 1988, σ. 59-62, Ζορίδης 1994, σ. 57-59, 62-63, Ζορίδης 1995, σ. 47-48.
- 11 Ζορίδης 1981, σ. 34-35, Ζορίδης 1984, σ. 24-25, Ζορίδης 1994, σ. 57-58.
- 12 Τα αποτελέσματα των εν λόγω ανασκαφικών ερευνών θα ανακοινωθούν στα Χρονικά των αντίστοιχων ενόν του *Αρχαιολογικού Δελτίου*.
- 13 Ζορίδης 1994, σ. 57-59. Διερυνήθηκαν 48 ταφές, κάποιες από τις οποίες πλούσια κτερισμένες, τρεις ταφικοί περιβόλοι σχήματος Π και τμήμα του προτειχίσματος της πόλης.
- 14 Ζορίδης 1994, σ. 57, Αυγερινού 2010, σ. 82.
- 15 Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε το 2018 και

ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2019. Επί του δρόμου, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, το 2017 είχαν εντοπιστεί, για πρώτη φορά επί της συγκεκριμένης οδού, 13 ταφές, σε τάφρο του δικτύου ύδρευσης.

- 16 Σχετικά βλ. Stiros / Jones 1996, σ. 133-138.
- 17 Ζορίδης 1981, σ. 34-35, Ζορίδης 1988, σ. 59-63.
- 18 Βλ. σχετικά Chairidakis 2016, σ. 224, Tsalkou 2016, σ. 261.
- 19 Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Στ. Δρένη, υποψήφια διδάκτορα, που ασχολείται με τη νομισματοκοπία και τη νομισματική κυκλοφορία στα Μέγαρα, για τη χρονολόγηση των νομισμάτων αλλά και για τις παρατηρήσεις της σχετικά με τη χρήση των αθηναϊκών οβολών στους τάφους της περιοχής.
- 20 Chairidakis 2016, σ. 220-222.
- 21 Νικοπούλου 1970, σ. 102, Δεσπίνης 2010, σ. 124.

Βιβλιογραφία

- Αλεξανδρή 1970: Αλεξανδρή Ο., «Το αρχαίο τείχος των Μεγάρων», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* III/1 (1970).
- Αυγερινού 2001-2004: Αυγερινού Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 56-59 (2001-2004), Χρονικά.
- Αυγερινού 2006: Αυγερινού Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 61 (2006), Χρονικά.
- Αυγερινού 2010: Αυγερινού Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 65 (2010), Χρονικά.
- Αυγερινού υπό έκδ.: Αυγερινού Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Χρονικά, υπό έκδοση.
- Chairidakis 2016: Chairidakis Y., «Burial Customs of Megara during the 7th and 6th Centuries B.C.: The Case of the North-East Cemetery», στο *Mégara. Nouvelles recherches sur Mégare, les cités de la Propontide et du Pont-Euxin, Actes du colloque de Mangalia (8-12 juillet 2012)*, 2016.
- Δεσπίνης 2010: Δεσπίνης Γ., *Μεγαρικά*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Μεγάρων, 2010.
- Ζορίδης 1981: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 36 (1981), Χρονικά.
- Ζορίδης 1984: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 39 (1984), Χρονικά.

- Ζορίδης 1985: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 40 (1985), Χρονικά.
- Ζορίδης 1985α: Ζορίδης Π., «Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1985).
- Ζορίδης 1988: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 43 (1988), Χρονικά.
- Ζορίδης 1994: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 (1994), Χρονικά.
- Ζορίδης 1995: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 50 (1995), Χρονικά.
- Ζορίδης 2008: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2008.
- Ζορίδης 1998: Ζορίδης Π., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 53 (1998), Χρονικά.
- Hammond 1954: Hammond N.G.L., «The main road from Boeotia to the Peloponnese through the northern Megarid», *Annual of the British School at Athens* 49 (1954).
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2008: Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη Ε., *Μεγαρίς. Τόποι-Μνημεία-Διαδρομές*, ΥΠΠΟΑ – Γ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2008.

- Νικοπούλου 1970: Νικοπούλου Υ., «Μέγαρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 25 (1970), Χρονικά.
- Παπαχατζής 1974: Παπαχατζής Ν., «Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις», τόμ. 1: *Αττικά*, Αθήνα 1974.
- Rigsby 1987: Rigsby J.K., «Megara and Tripodiscus», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 28 (1987).
- Σακελλαρίου / Φαράκλας 1972: Σακελλαρίου Μ. / Φαράκλας Ν., *Μεγαρίς, Αιγόσθενα, Ερένεια*, Αθήνα 1972.
- Stiros / Jones 1996: Stiros S. / Jones R. (επιμ.), *Archaeoseismology*, I.G.M.E & The British School at Athens, 1996.
- Tsalkou 2016: Tsalkou E., «A "Peridiavasis" in the city of Megara in the 5th and 4th Centuries BC», στο *Mégara. Nouvelles recherches sur Mégare, les cités de la Propontide et du Pont-Euxin, Actes du colloque de Mangalia (8-12 juillet 2012)*, 2016.